

47 CLAUDINE A. CHAVANNES-MAZEL

Aristoteles in Amsterdam: het handschrift xv D 6, Vittoria Colonna en de vertaling van Johannes Argyropoulos voor paus Sixtus IV. Onverwachte en onopgeloste vragen

Boek & letter

Boekwetenschappelijke bijdragen
ter gelegenheid van het afscheid
van prof. dr. Frans A. Janssen
als hoogleraar in de Boek- en
bibliotheekgeschiedenis
aan de Universiteit van Amsterdam

Onder redactie van Jos Biemans,
Lisa Kuitert & Piet Verkruijsse

Boek & letter

Boekwetenschappelijke bijdragen
ter gelegenheid van het afscheid
van prof. dr. Frans A. Janssen
als hoogleraar in de Boek- en
bibliotheekgeschiedenis
aan de Universiteit van Amsterdam

Onder redactie van Jos Biemans,
Lisa Kuitert & Piet Verkruijsse

De Buitenkant
Amsterdam 2004

Inhoud

- 13 JOS HERMANS
Schrijven voor de markt in de overgangstijd van handschrift naar druk – het geval van Antonio Sinibaldi (1443–ca. 1500)
- 31 GERARD VAN THIENEN
Papieronderzoek van de in de Nederlanden gedrukte incunabelen, zie www.kb.nl/watermark
- 47 CLAUDINE A. CHAVANNES-MAZEL
Aristoteles in Amsterdam: het handschrift xv D 6, Vittoria Colonna en de vertaling van Johannes Argyropoulos voor paus Sixtus IV. Onverwachte en onopgeloste vragen
- 73 JOHAN GERRITSEN
'A lily amongst thorns'. A mysterious aspect of Lenaert der Kinderen's career
- 85 CARLOS GILLY
'Lauter lose Bücherzettel! Die Handschriften von Guillaume Postel nach dem Inventarium der Verlagsbibliothek des Johannes Oporinus: Faksimile Wiedergabe mit Transkription, Fundortangaben und kurzen Erläuterungen'
- 111 WILLEM HEIJTING
De psalmberijmingen van Marnix en Datheen en het 'particulier interest' van de boekverkopers. Met een lijst van de edities van Datheen, 1566–85
- 141 ADRI K. OFFENBERG
Alessandro Scipione, 'Reveditor' of Hebrew books in Mantua at the end of the sixteenth century
- 177 MARGARETH M. SMITH
The pugillary of Lazzaro de' Soardi and the 'littera galante': more rivals to the Aldine classical octavo in italics
- 195 HENDRIK D.L. VERVLIET
Thielman I Kerver en de romanisatie van het Franse letterbeeld
- 209 PAUL DIJSTELBERGE
Drukkers in landschap

PLAATS	BIBLIOTHEEK	DATA PER (= IN PERIODE)	VOOR REKENING VAN
Toledo	RF	per. 11-09/01-10-96	c.l.+c.r.
Troyes	BM	per. 02-08/28-08-94	KB, c.r.
Ulm	StB	per. 17-10/30-10-98	NWO
Uppsala	UB	per. 01-08/11-08-98	NWO
Valenciennes	BM	per. 02-08/28-08-94	KB, c.r.
Valladolid	BU	per. 11-09/01-10-96	c.l.+c.r.
Venetie	N	per. 22-06/28-06-99	Koer.
Warschau	N	per. 10-04/26-04-97	c.l.+c.r.
Washington	LC	per. 15-10/07-11-92	KB, c.r.
Wiesbaden	LB	per. 17-10/30-10-98	NWO
Wittenberg	Sem	per. 11-06/20-06-98	Koer.+KB
Wittenberg	Sem	per. 10-11/15-11-99	Koer.
Wrocław	U	per. 10-04/26-04-97	c.l.+c.r.
Yale	YUBL	per. 13-04/10-05-95	KB, c.r.
Zürich	ZB	per. 14-12/22-12-99	NWO+KB
Zwickau	RatsSchB	per. 11-06/20-06-98	Koer.+KB

Summary

Paper and watermark research of the incunabula printed in the Low Countries. An introduction to the website www.kb.nl/watermark and a short history of the project started in 1989. Sept. 2000 the watermarkdatabase was for the first time presented as a website. The final presentation with more than 4300 electron radiographs and 12000 rubbings was on June 4th 2004. Some examples are given of incunabula dated on paper evidence.

CLAUDINE A. CHAVANNES-MAZEL

Aristoteles in Amsterdam: het handschrift xv D 6, Vittoria Colonna en de vertaling van Johannes Argyropoulos voor paus Sixtus IV. Onverwachte en onopgeloste vragen.

De Universiteitsbibliotheek van Amsterdam herbergt sinds haar vroegste geschiedenis een van de mooiste handschriften van de hand van de elegante kopiist, letterontwerper en drukker Ludovico Vicentinus, bekend onder de naam Arrighi († c.1527). Aan het einde van de tekst, op f.184recto van Hs xv D 6, vermeldt deze ons in zijn volmaakte *littera cancellerescha formata*: 'Ludouicus Vicentinus Scribebat Romae Anno Salutis .M.D.XVII. Mense octob.', waardoor behalve de naam van de kopiist ook datering en plaats van herkomst (Rome, oktober 1517) vaststaan (afb.1).¹ De wapens in de marge van f.2recto

¹ UBA (UvA), Hs xv D 6, *Ethicorum Aristotelis Libri Decem*, Perkament, 184 ff., 305x210 (200x120) mm, 1 kolom, 23 regels, blinde liniëring. Op f. 1v. (*olim* schutblad) zijn 3 regels tekst weggekrabd. Folio 1 is als enkelblad voorgevoegd, 18 quiniones (25-55), en katern 19 bestaat uit 3 losse ff. (12; [13] is niet genummerd). Van ff. 80, 94 en 129 is alleen de kim overgebleven. Inc. f. 2r.: 'ETHICORUM ARISTOTELIS LIBRI DECIM, QUORUM PRIMI CAPUT PRIMUM INCIPIT. Omnis ars omnisque doctrina atque actus itidem et electio bonum quoddam appetere videtur'; Expl f.184r.: 'His enim perspectis magis fortasse perceperimus quatenus sit Respublica optima et quomodo unaquaque disposita quibusque legibus utens ac moribus bene fuerit constituta. Dicamus igitur hinc initio sumpto'. 'Ludouicus Vicentinus Scribebat Romae Anno Salutis .M.D.XVII. Mense octob.'. Illustratie en decoratie: volbladminiatuur op f.1v. (Aristoteles slapend in studeervertrek) met rankenomlijsting en 8 cartouches (7 deugden, Herkules), gehistorieerde initialen op ff. 20r. en 108r. (auteursportretten). Margedecoratie en initialen (7 regels hoog) aan begin van

propijs conſervare quoniam civitates et rerum pu-
blicarum ſingulas cuertunt atq; conſervant. Et quā
ob cauſas alix recte gubernantur: alix contra his
enim perſpectis magis fortasſe' perceperimus quā
nam ſit Reſpublica optima et quomodo unaquęq;
diſpoſita quibusue legibus utens ac moribus bene
fuerit conſtituta. Dicamus igitur hinc initio ſum-
pto.

Ludovicus Vicentinus Scribebat Romæ Anno
Salutis .M.D.XVII. Menſe octob.

¹ Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Hs xv D 6, f.184recto: Explicit
van Aristoteles' *Ethica* in de Latijnse vertaling van Johannes
Argyropoulos, en colofon door Ludovico Arrighi: 'Ludovicus
Vicentinus Scribebat Romæ Anno Salutis .M.D.XVII. Menſe octob.'

zijn die van de Italiaanse familie Colonna; andere margina-
lia wijzen naar Vittoria Colonna (1490–1547), kleindochter
van Frederico da Montefeltre, vrouw van Francesco Ferrante
d'Avalos, markiezin van Pescara en de muze van Michelan-
gelo, als de vrouw voor wie het handschrift is gemaakt.²

Niet alleen vanwege het schitterende schrift is dit boek
geschikt als onderwerp voor een onderzoek ter ere van Frans
Janssen, hij heeft in een eerdere fase op zijn eigen, karakte-
ristieke wijze – het snel naslaan van een klein notitieboekje
– licht geworpen op de openingsminiatur. Bovendien
speelt mijn verhaal zich af op de grens van de boekdruk-
kunst en had ik mij hoofdbrekens kunnen besparen als ik
– in dit bijzondere geval – eerder van zijn kant de problemen
had benaderd dan van middeleeuwse zijde. Aan het navol-
gende kleeft echter ook een probleem dat net zo direct met
hem te maken heeft: omdat zijn afscheid mij te vroeg valt, is
het onderzoek niet af.

Het handschrift bevat de tien boeken van de *Ethica* van

elk boek, margedecoratie en initialen (4 regels hoog) aan begin van elk
hoofdstuk. Contemporaine (Venetiaanse) band van opengewerkt leer
over rode zijde, beschadigd.

Eerdere literatuur: H. de la Fontaine Verwey, 'The City Library of
Amsterdam in the Nieuwe Kerk 1578–1632', in: *Quaerendo*, 14 (1984), pp.
163–206, met name pp.195–9; R.D. Geurs en J.A.A.M. Biemans, 'The
Aristotle Manuscript in Amsterdam: an Italian Masterpiece for Vittoria
Colonna', in: *Roma nel Rinascimento. Bibliografia e note*, 2002 (Roma 2003),
pp.185–99.

² *Dizionario biografico degli Italiani*, vol.4: Arconati-Bacareda (Roma
1962), pp.310–3 (Arrighi); vol.27: Collenuccio-Confortini (Roma 1982),
pp.446–57 (Vittoria Colonna). J. Wardrop, 'Arrighi revived', in: *Signature,
a quadrimestrial of typography and graphic art*, 12 (1939), pp.26–46, met
name pp.31, 44; De la Fontaine Verwey, art.cit. (n.1), p.197. Meer over Vit-
toria Colonna in S. Ferino-Pagden, *Vittoria Colonna. Dichterin und Muse
Michelangelos* (Cat.tent. Wien: Kunsthistorisches Museum 1997), met
bibliografie.

2 Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Hs xv D 6, f.1verso, openingsminiatuur. Aristoteles (bijna) in slaap voor zijn schrijftafel. Miniatuur en randdecoratie door Attavante degli Attavanti.

Aristoteles in het Latijn. Door toeval, en mogelijk door zijn perifere verblijfplaats, bleef het lange tijd vrijwel onopgemerkt; eerst recentelijk was het onderwerp van uitgebreider studie.³ Voor details omtrent de kopiist Arrighi en de twee illuminatoren Vante di Gabriello di Vante Attavanti (kortweg Attavante) (afbb.2, 3) en Matteo da Milano (afbb.3, 4) verwijs ik graag naar deze laatste publicatie.

Er blijven echter allerlei raadsels over. Ten eerste is nog niet vastgesteld welke van de vele Latijnse vertalingen in de Amsterdamse Aristoteles is gekopieerd, en waarom er juist voor deze werd gekozen in een tijd dat er al vele tientallen drukken van de tekst in omloop waren. Ten tweede wijkt de miniatuur met de slapende Aristoteles in alles af van het gangbare auteursportret van Aristoteles tot dan toe. Ook na 1517 heb ik geen vergelijkbare voorstellingen gevonden. En ten derde is in de openingsminiatuur voor iedereen zichtbaar een groot vuurrood bord aangebracht met de onbekende spreuk 'QUOD SOMNO ERIPITUR DATUR VITAE'. Het is niet duidelijk waar dit citaat op slaat, wie de auteur ervan is, en wat de relatie tot de inhoud van het boek is.

³ Noch in de *Aristoteles Latinus* (*Aristoteles latinus, Codices*, ed. G. Lacombe, 2 vols., I: pars prima (Rome 1938); II: pars secunda (Cambridge 1955); en L. Minio Paluello ed., *Aristoteles latinus, Codices: supplementum alterum* (Bruges-Paris 1961), noch in overzichten betreffende de miniaturist Attavante (*Miniatura fiorentina nel Rinascimento 1440-1525*, ed. A. Garzelli (Firenze 1985), pp. 228-37 en Pls. 777-864; M. Levi d'Ancona, *Miniatura e miniatori a Firenze dal XIV al XVI secolo. Documenti per la storia della miniatura* (Firenze 1962), pp. 254-9), noch in D.A. Lines, *Aristotle's Ethics in the Italian Renaissance (c.1200-1650). The University & the Problem of Moral Education* (Leiden etc. 2002), komt de Amsterdamse *Ethica* voor. Kortgeleden verscheen het artikel van Geurs en Biemans, art.cit (n.1). Geurs voltooide begin 2002 onder mijn begeleiding haar doctoraalscriptie over het Aristoteles-handschrift. Veel, maar niet alles kon toen onder de loop worden genomen.

3 Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Hs xv D 6, f. 2 recto, begin Boek 1. Gehistorieerde initiaal door Matteo da Milano, rand-decoratie door Attavante degli Attavanti.

De Latijnse vertaling

De vraag welke Latijnse versie Arrighi voor zijn kostbare kopie gebruikte, is met enige moeite te beantwoorden, en de uitkomst is verrassend. De versie komt niet voor in de reeks *Aristoteles Latinus*.⁴ Arrighi koos dus niet de gangbare vertaling van Robert Grosseteste, of een van de andere middeleeuwse versies. Ook de meer recente van Leonardo Bruni (1416–1417) liet hij links liggen en nam die van Johannes Argyropoulos (c.1415–1487), een fameuze Byzantijnse geleerde die tussen 1457 en 1481 de *Ethica* in Florence en Rome doceerde.⁵ Ter vergelijking: van Grossetestes vertaling zijn meer dan 280 handschriften bewaard, van Leonardo Bruni bijna 250, van Argyropoulos een mager zestal.⁶

Argyropoulos kende Bruni's versie door en door, maar verstond als Griekse geleerde de originele tekst van Aristoteles als geen ander. Bruni had zich met zijn vertaling een aantal principiële vrijheden veroorloofd, waar niet elke humanist gelukkig mee was;⁷ dat Argyropoulos aan een eigen versie begon is om deze redenen begrijpelijk.

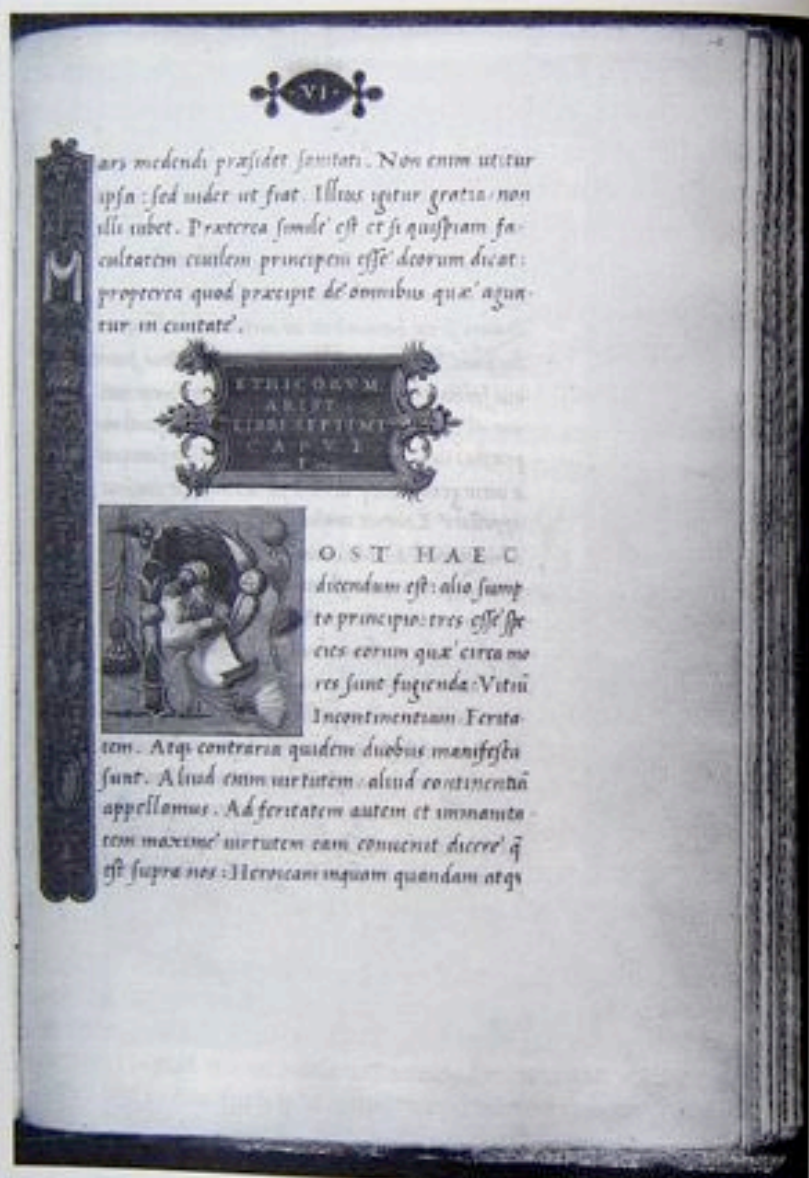
Argyropoulos' vertaling is in drie verschillende versies overgebleven. Gelukkig heeft elk een verschillend *Incipit* dan wel *Explicit*, waardoor zij eenvoudig van elkaar te onderscheiden zijn.⁸ Na een eerste vertaling, die in één exem-

⁴ *Aristoteles latinus* XXVI 1–3: *Ethica Nicomachea*, 5 fasc., R.N. Gauthier ed. (*Aristoteles latinus Corpus philosophorum medii aevi academiarum consociatarum auspiciis et consilio editum*, ed. L. Minio-Paluello (Leiden & Bruxelles 1972–73)). De *Aristoteles Latinus* Database op cd-Rom (Turnhout 2003) heb ik niet meer kunnen raadplegen. Met dank aan Arpad Orbán, Utrecht.

⁵ Lines, op.cit. (n.3), Appendix A, p.425 nr.111 (met literatuur).

⁶ Lines, op.cit. (n.3), pp.46–7, 460–1.

⁷ C.L. Stinger, *Humanism and the Churchfathers*. Ambrogio Traversari (1386–1439) and *Christian Antiquity in the Italian Renaissance* (Albany 1977), pp.104–7.

4 Amsterdam Universiteitsbibliotheek, Hs XV D 6, f.108recto, begin Boek VII. Aristoteles slijpt zijn pen, geshistorieerde initiaal en randdecoratie door Matteo da Milano.

plaar bewaard bleef,⁹ droeg hij de tweede versie op aan Cosimo de' Medici; deze moet dus voor 1464 zijn voltooid.¹⁰ De derde – *redactio c* – voorzag hij vervolgens van een voorwoord aan niemand minder dan paus Sixtus IV (r 1471–84). Het is heel wel mogelijk dat het enige handschrift dat tot nu bekend was het exemplaar is geweest dat Argyropoulos tijdens zijn verblijf in Rome aan Sixtus IV heeft aangeboden.¹¹

Opmerkelijk is dat juist de Amsterdamse Aristoteles dezelfde versie bevat als dit ene presentatie-exemplaar: vergelijking met het *Incipit*: 'omnis ars, omnisque doctrina', en *Expl*: 'Dicamus igitur, hinc initio sumpto' sluiten elke aarzeling uit (afbb.3, 1). Opmerkelijk daarbij is ook, dat het pauselijke handschrift zeker niet zo overdadig geïllumineerd is als het Amsterdamse.

De conclusie dat de Amsterdamse Aristoteles een rijke

⁹ Lines, op.cit. (n.3), Appendix c, pp.487–8, nr.37. *Redactio A, Inc.*: 'Omnis ars omnisque via ratioque docendi'; *Redactio B, Inc.*: 'Omnis ars omnisque doctrina', *Expl.*: 'Haec itaque aggredientes deinceps dicamus'; *Redactio c, Inc.*: 'omnis ars, omnisque doctrina', *Expl.*: 'Dicamus igitur, hinc initio sumpto'.

¹⁰ Florence, Bibl. Laur., Acquisti e Doni 428. Lines, op.cit. (n.3), p.487.

¹¹ Bewaard gebleven handschriften volgens Lines, op.cit. (n.3), p.488: Florence, Bibl. Ricc. 115, Vaticaanstad, Bibl. Apost. Vatic., Vat. lat. 2098, Vat. lat. 4533 en Urb. lat. 184 ff.205–95.

¹² Vat. lat. 2105. C. Leonardi, *Codices Vaticani. Codices 2060–2117* (Bibliotheca Vaticana 1988), pp.182–4. Op pagina 182 en 183 beargumenteert Leonardus dit als volgt: 'codex vero noster alteram redactionem (i.e. *Redactio c, ccm*) atque codex ipse est Xysto papae IV exhibitus', 'Gentis de Ruvere scutum, quod inter folii 5r ornamenta eminet (quercus idest aurea super caeruleum), pontificis additis insignibus necnon et totius voluminis ornatus, quem frondes querceae glandesque auro depictae fere efficiunt, volumen nostrum pro Xysto papa IV (1471–1484) Romae exaratum esse certa fide testantur. Hoc est fortasse exemplar, quod Iohannes Argyropoulos (qui Romae fuit annis 1471–1477, 1481–1487) pontifici dicavit'.

kopie is van het aanbiddingsexemplaar is echter te voorbarig. Daarvoor moeten we eerst kijken naar de gedrukte versies die al vroeg van de Latijnse *Ethica* in Italië in omloop waren. Had Arrighi de mogelijkheid het pauselijk handschrift (of een kopie daarvan) af te schrijven, of heeft hij zijn toevlucht tot gedrukte exemplaren gezocht? Niet alleen door Charles Lohr, ook in de recente studie van David Lines bleken alle verschillende drukken van Aristoteles' *Ethica* op een rij te zijn gezet.¹² Tot het einde van de zestiende eeuw zijn het er wat Argyropoulos' vertaling betreft meer dan tachtig. De eerste keer dat deze in druk verschijnt, is in Florence in 1478, dan direct daarop, opnieuw in Florence bij Nicolaus Laurentii in 1480, dan Parijs 1488, Venetië 1503, Parijs 1503, Venetië 1504 en opnieuw in 1505, 1506, 1507, enzovoort. Het is een verbazingwekkend aantal: juist de vertaling van Argyropoulos voor Paus Sixtus IV is de standaard geworden voor de drukkers. Geen van de drukken is geïllustreerd.¹³ Om de puzzel ingewikkeld te maken, is de dedicatie aan de paus die aan de tekst van Aristoteles vooraf gaat nooit meegedrukt, terwijl de lof op Cosimo de' Medici in de uitgave van Nicolaus Laurentius (1480) en in die van Johannes Higman in Parijs voor de gebroeders de Marnef (1488-89) wel is meegenomen. Beide drukkers gebruikten echter wel dege-

¹² Lines, op.cit. (n.3), Appendices B en C; C. H. Lohr, 'Medieval Latin Aristotle Commentaries', in: *Traditio*, 23 (1967) 1/m 30 (1974); en idem, *Latin Aristotle Commentaries, 11: Renaissance Authors* (Corpus Philosophorum Medii Aevi, Subsidia VI; Florence 1988).

¹³ Aristoteles in gedrukte vorm komt weliswaar voor in M. Sander, *Le livre à figures italien depuis 1467 jusqu'à 1530*, vol. 1: *Bibliographie A-F* (Milan 1942), nrs. 583-98, maar auteursportretten worden er niet genoemd. De *Ethica* komt alleen voor in de versie van Bruni, en heeft dan een aantal 'bois schématiques' (nrs. 589-90). De beroemde Griekse Aristoteles door Manutius is evenmin geïllustreerd (nr. 591 en Pl. 258).

lijk de *redactio* C van Argyropoulos en niet die voor Cosimo (*redactio* B).¹⁴

Terugkerend naar de vraag of Arrighi voor de Amsterdamse Aristoteles toegang had tot (een kopie van) het aanbiddingsexemplaar van paus Sixtus IV, of dat hij gebruik maakte van een van de vele drukken van Argyropoulos *redactio* C: binnen het kader van dit artikel kon ik niet verder komen dan een kleine aanwijzing in het *Explicit* van het Amsterdamse handschrift. Waar in het pauselijk handschrift in de Vaticaanse Bibliotheek Lat. 2105 in de op een na laatste zin 'sit res publica optima et quomodo quaeque disposita' te lezen valt, is in Amsterdam tussen 'quomodo' en 'quaeque' het voorvoegsel 'una' geschreven. Dit betekent weliswaar niets, maar in alle drukken komt 'unaquaeque' voor en niet 'quaeque'. De indruk ontstaat zo, dat Arrighi de eenvoudigste weg heeft gezocht en van een uitgave afschreef. Het overschrijven van een druk kwam in de late vijftiende eeuw wel vaker voor: zolang er bij de rijkste bibliofielen een weerzin tegen het gedrukte boek bestond en de professionele boekschrijvers nog in leven waren, was er een vraag en een aanbod. Boekverzamelaars als Raphael de Mercatellis en de hertog van Montefeltre gingen voor in hun uitgesproken voorkeur voor het handgeschreven boek in een tijd waarin gedrukte exemplaren op alle hoeken van de straat te vinden waren. In sommige andere gevallen moest er noodgedwongen met de hand gekopieerd worden als er geen tweede exemplaar te vinden was, en soms gebeurde het als vinger-oefening.¹⁵

¹⁴ Vergelijk de *Incipits* en *Explicits* van *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, herausgegeben von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke, vol. VII: *Conturatio-Eigenschaften* (Leipzig 1938), nrs. 2361, 2362.

¹⁵ Een mooi voorbeeld van het laatste is hs 129 c 1 in de Koninklijke Bibliotheek Den Haag, waarin een zeventiende-eeuwse dilettant (pro-

In de zestiende eeuw werden handgeschreven boeken zeldzaam, en uitzonderlijk wanneer de inhoud ook in druk voorhanden was. Het zijn dan merendeels devotionele teksten die vanwege hun meervoudig, meditatieve gebruik een kostbare gelduitgaaft rechtvaardigden. Zo schreef Arrighi in 1522 een groot missaal voor kardinaal Giulio de' Medici, de latere Paus Clemens VII.¹⁶ Filosofische teksten werden eerder om hun inhoud dan om hun uiterlijk vermenigvuldigd en leenden zich sinds het primaat van de drukpers zelden voor handgeschreven pracht en praal.

Vittoria Colonna en haar bibliotheek

Uit het bovenstaande blijkt, dat de opdrachtgever of opdrachtgeefster van de Amsterdamse Aristoteles het handgeschreven boek boven het gedrukte werk stelde, en dus het uiterlijk voor de inhoud liet gaan. Wie deze opdracht gaf, laat ik in het midden. Vittoria Colonna was vrijwel zeker de destinaria, maar of zij ook degene was die het handschrift bestelde, blijft mijns inziens een open vraag: te vaak gaan wij als boekhistorici er van uit dat degene voor wie het boek gemaakt werd ook de daadwerkelijke opdrachtgever (en betaler) was. Toen bijvoorbeeld de drukker Andrea di Asola, schoonvader van Aldus Manutius, in 1515 zijn Dantes *Divina Commedia* aan Vittoria wijdde, kan niemand gedacht hebben

fessionele boekschrijvers waren er niet meer) zorgvuldig een humanistische druk overschreef en even nauwgezet de decoratie overnam (C.A. Chavannes-Mazel in: *Schatten van de Koninklijke Bibliotheek* (Den Haag 1980), pp.20-1).

¹⁶ Wardrop, art.cit. (n.2), p.31 en fig.5. Hij publiceert ook een fragment van een derde handschrift, door Arrighi geschreven: Londen BL, Add. 26873 (p.44 en figs.9-10). Meer handschriften werden vervolgens ontdekt door Emanuele Casamassima ('Ludovico degli Arrighi detto Vicentino copista dell'itinerario del Varthema', in: *La Bibbiafilia*, 64 (1962), pp.117-62).

dat hij in haar opdracht handelde. Teksten, zowel gedrukt als geschreven, hoorden volgens middeleeuwse traditie nog in deze eerste decennia van de drukkunst aan een hooggeplaatste te worden opgedragen. Daarbij komt dat boeken bij uitstek geschikt waren om als kostbaar geschenk te worden weggegeven. Aan het Franse hof was het in de veertiende en vijftiende eeuw gebruikelijk bij Nieuwjaar (toen Pasen) boeken uit te wisselen; in het Italië van de humanisten was het niet anders.¹⁷

Was het de opdrachtgever (of Vittoria) die iets bijzonders wilde en de Amsterdamse Aristoteles zo mooi liet kopiëren, was het Arrighi die zijn kunsten wilde tonen? Er zijn hooguit enkele aanwijzingen voor de redenen van ontstaan, en nader onderzoek is nodig. Zo zal er meer bekend moeten worden over het boekenbezit van Vittoria. Vittoria had een bibliotheek, maar of het gedrukte of ook handgeschreven boeken betrof, is niet duidelijk, en we weten er bitter weinig van. 'Al mag.co messer Jo. Antonio Museletta ancor ch' che siano tristi ciò recorde de me, li dono tutti li miei libri, li quali stando in Rocca Secca', schrijft zij na het overlijden van haar man in haar testament van 1525, maar bij gebrek aan een catalogus is van die 'tutti li miei libri' niets meer te traceren.¹⁸ Als kleindochter van Frederico II van Montefeltre, wiens handgeschreven bibliotheek tot de beroemdste van Europa behoorde, en met beschermster Costanza d'Ava-

¹⁷ M. Meiss, *French Painting in the Time of Jean de Berry. The Late XIV Century and the Patronage of the Duke* (New York 1967), pp.48-50, en *passim*. Voor de zestiende eeuw: N.Z. Davis, 'Beyond the Market: Books as Gifts in Sixteenth-Century France', in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 33 (1983), p.72 ff. Zie ook n.23 hieronder.

¹⁸ Rome, Archivio Colonna, Archivio pergamene LIII, 55. Geciteerd in: C. Ranieri, 'Vittoria Colonna: dediche, libri e manoscritti', in: *Critica letteraria*, 13 (1985), p.249.

los voortdurend op de achtergrond, mag er bij Vittoria wel enige bibliotheek verondersteld worden. Concetta Ranieri kwam in 1985 echter niet verder dan een klein aantal aan Vittoria opgedragen boeken en teksten.¹⁹ Emanuele Casamassima had eerder een door Arrighi geschreven en nu gemutileerde kopie van de *Itinerario* van Ludovico de Varthema gelokaliseerd, die Arrighi aan Vittoria gegeven zou hebben kort na haar huwelijk.²⁰ Meer gegevens kwamen tot nu toe niet boven tafel. Ook in de tentoonstelling die in 1997 aan Vittoria werd gewijd, wordt over haar boekenbezit, anders dan haar eigen geschriften, niet gerept.

Wat wel besproken wordt, is een handschrift op perkament, dat Vittoria in 1540 van een aantal van haar eigen Sonnetten liet maken voor Margherita van Angoulême, koningin van Navarra.²¹ Margherita had er zelf om gevraagd. De kopiist van dit handschrift imiteerde zorgvuldig het boek-schrift waarmee juist Arrighi, de scribent van de Amsterdamse Aristoteles beroemd geworden was – Arrighi was eerder, zo men zegt bij de *Sacco di Roma* in 1527 omgekomen. Een tweede exemplaar, eveneens handgeschreven, was naar alle waarschijnlijkheid voor Michelangelo bestemd.²² Vittoria zag dus de charme en waarde van een handgeschreven boek als gift.²³

¹⁹ Ranieri, art.cit. (n.18), pp.249-70.

²⁰ Florence, Bibl. Naz. Centrale, Cod. Landau Finaly 9. Casamassima, art.cit. (n.16). Hij baseert zich op S. Morison, 'The earliest known work of Arrighi', in: *The Fleuron*, 7 (1930), pp.167-8. De beschrijving van het handschrift is bij Casamassima te vinden op pp.124-5.

²¹ Florence, Bibl. Med. Laur., ASHB 1153. Ferino-Pagden, op.cit. (n.2), nr.11.36, pp.202-4.

²² Vaticaanstad, Bibl. Apost. Vatic., Vat. Lat. 11539. E. Carusi, *Un codice sconosciuto delle 'Rime spirituali' di Vittoria Colonna, appartenuto forse a Michelangelo Buonarroti* (Roma 1938).

²³ A. Nagel, 'Gifts for Michelangelo and Vittoria Colonna', in: *Art*

Als we de balans opmaken, staan we voorlopig met weinig in handen: er zijn bij mijn weten geen handschriften bekend die aantoonbaar aan Vittoria hebben toebehoord, en over haar bibliotheek weten we bij gebrek aan een inventaris al helemaal niets. We weten dat ze boeken ten geschenke gaf, we weten dat boeken en teksten aan haar werden opgedragen, en we weten dat Arrighi meer boeken schreef voordat hij een gerenommeerd drukker werd. Wat wel is vast komen te staan, is dat de Amsterdamse Aristoteles samen met het aanbiddingsexemplaar aan Paus Sixtus IV de enige handgeschreven codices zijn met Argyropoulos' vertaling van Aristoteles, die in druk voor verreweg de grootste verspreiding van de *Ethica* heeft gezorgd.

Decoratie en illustratie

Het voordeel van een handschrift boven een gedrukte tekst was dat er onbeperkt ruimte was voor persoonlijke toevoegingen. Het Amsterdamse handschrift heeft veel van deze verwijzingen. Kleine medaillons met een miniem gekroond zuiltje erin (Colonna) (zie afb.4), of gevuld met grijsgekleurde naakte mannenfiguurtjes, fabelwezentjes, leeuwen, profielportretjes, de Romeinse inscriptie 'SPQR', maar ook zichtbaarder aanwijzingen als de kardinale deugden en Hercules met een zuil in de marge van f.1v. (afb.2), het wapen der Colonna's op f.2r. met een phoenix, een Victoria, een Constantiafiguur in de randversiering (afb.3) maken het voorwerp tot een persoonlijk kleinood, en gaven Wardrop en Geurs de stellige overtuiging dat het handschrift voor

Bulletin, 79 (1997), pp.647-68. Op pp.665-6 bespreekt hij naar aanleiding van een tekening van Michelangelo voor Vittoria de 'emphasis on gift giving as a means of restoring originary and thus purer values, a project of restoration and reformation that was, in their case, bound up with a distinct reassertation of aristocratic ideals'.

Vittoria bestemd was.²⁴ Los van deze zoekplaatjes heeft het Amsterdamse handschrift bovendien een openingsminiatuur meegekregen die in alle opzichten een onderzoek waard is (afb.2).

De gedrukte versies van de *Ethica* bevatten geen van alle illustraties en kunnen dus niet als voorbeeld gediend hebben. Er was echter wel degelijk een illustratietraditie wat betreft de handschriften van de *Ethica*. Een van de bijzonderste voorbeelden is het exemplaar dat Andrea Matteo III Acquaviva, hertog van Atri, rond 1500 in Napels aan Reginaldus Piramus in opdracht gaf.²⁵ Dit handschrift is in zekere zin in zijn context vergelijkbaar met de Amsterdamse Aristoteles: het was bedoeld als luxueus handwerk, terwijl de tekst (ditmaal de Griekse) juist een paar jaar eerder was uitgegeven, de destinarius werd geëerd als een intellectueel, en hij was een lid van de Zuid-Italiaanse hoge adel. De miniaturen van dit handschrift, zo dicht in de buurt van Vittoria geconcipteerd, noch andere *Ethica*-kopieën delen echter in de iconografie van de eerste miniatuur van de Amsterdamse Aristoteles.

De openingsminiatuur

In de miniatuur op f.1v. zit de auteur Aristoteles aan een schrijftafel, met gesloten ogen, en op het punt in slaap te vallen. Met zijn rechterhand ondersteunt hij zijn hoofd, in zijn linkerhand houdt hij een staaf met aan het uiteinde ervan een koperkleurige opengewerkte bol, een hemelglobe. Onder de bol, op de grond eronder, staat een grote schaal.

²⁴ Wardrop, art.cit. (n.2), pp.43-4; Geurs en Biemans, art.cit. (n.1), p.192.

²⁵ O. Mazal, *Der Aristoteles des Herzogs von Atri. Die Nikomachische Ethik in einer Prachthandschrift der Renaissance. Codex phil.gr.4 aus dem Besitz der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien* (Graz 1988).

Mocht hij werkelijk in slaap vallen, dan zou de bol met veel lawaai in de schaal vallen en hem onmiddellijk wekken. Op de tafel ligt een kleurrijk Turks tapijt, waarop boeken, een inktpot en een zandloper zijn uitgestald. Ook een boekenkast tegen de muur geeft aan dat hier een geleerde huist. De kamer heeft een fraaie houten balken zoldering. Rechts van het open venster, dat uitzielt op een arcadisch landschap, hangt een groot roodgekleurd bord, met daarop in gouden letters de spreuk 'QUOD SOMNO ERIPITUR DATUR VITAE'. Een aantal aspecten van de miniatuur geeft aanleiding tot verbazing en vragen.²⁶

De eerste vraag betreft de slapende man, die niet in slaap wil vallen. Als opening van de *Ethica* moet het de auteur Aristoteles zijn. We zijn de Middeleeuwen voorbij, waarin vaak ook vertalers als auteur gezien werden en in openingsminiaturen hun vertaling als eigen werk aanboden. Hier, in het vroeg zestiende-eeuwse Rome, stond de autoriteit van de klassieke filosoof ver voor de vertaler. Slapende of mediterende auteurs komen wel vaker voor in boekillustraties, maar met Aristoteles is meer aan de hand: hij wil niet slapen.²⁷ Nu doet zich het probleem voor, dat in de westerse iconografie de eeuwig-actieve man een topos uit de antieke tijd is en wel met Alexander de Grote is geassocieerd, maar niet met diens leermeester Aristoteles.²⁸ We kennen heel

²⁶ Anders dan Geurs (Geurs en Biemans, art.cit. (n.1), p.191) denk ik dat de openingsminiatuur wel degelijk het werk is van Attavante.

²⁷ I. Düring, *Aristotle in the Ancient Biographical Tradition* (Göteborg 1957), p.65, geeft aan dat een dergelijk verhaal ook over Plato bestond. Volgens P. Moraux, 'Le réveille-matin d'Aristote', in: *Les études classiques*, 19 (1951), pp.305-15, is het verhaal van de bal een verbastering van de beschrijving van een wateruurwerk, door Diogenes Laërtius verkort weergegeven (zie over Laërtius hieronder).

²⁸ De anekdote over Alexander komt voor bij Ammianus Marcellinus *Rerum gestarum libri* 16, 5, 4 (over keizer Julianus): 'Hinc contingere

veel afbeeldingen van Aristoteles, met name in handschriften. Christiane Raynaud telde ze in codices en fragmenten tussen de dertiende en vijftiende eeuw en kwam tot 189, om precies te zijn.²⁹ Raynaud probeert aan te geven hoe men zich in de late Middeleeuwen, nog niet gehinderd door historische werkelijkheden, een voorstelling maakte van de beroemde filosoof. Eerst als representant (Dialectica) van de *artes liberales*, later als denker, vaak met zijn kin leunend op een arm, als auteur achter een lezenaar, of als leraar en meester voor een groep leerlingen, en tenslotte als leermeester van Alexander of als droomuitlegger, is hij op een respectvolle manier verbeeld.³⁰ De niet-aflatende altijd

bat, ut noctes ad officia diuideret tripertita, quietis et publicae rei et Musarum, quod factitasse Alexandrum legimus Magnum, sed multo hic fortius. ille namque aenea concha supposita brachio extra cubile protento pilam tenebat argenteam, ut, cum neruorum uigorem sopor laxasset infusus, gestaminis lapsi tinnitus abrumperet somnum. Iulianus uero absque instrumento, quotiens uoluit, euigilauit [...] (Teubner). Als voorbeeld van een slapende Alexander de Grote uit de Renaissance: *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, A. Henkel und A. Schöne eds. (Ergänzte Neuausgabe Stuttgart: Metzler 1976), pp.1152-3. Ook bij Montaigne, *Essais*, II, 19 (De la liberté de conscience). Met dank aan Chris Heesakkers en Tineke ter Meer (Leiden).

²⁹ C. Raynaud, 'Aristote dans les enluminures du XIIIe au XVe siècle', in: *L'unité de la culture européenne au Moyen Âge. XXVe Jahrestagung des Arbeitskreises Deutsche Literatur des Mittelalters Straßburg, 23.-26. September 1993*, eds. D. Buschinger et W. Spiewok (Greifswalder Beiträge zum Mittelalter 23, Serie WODAN Band 38; Greifswald 1994), pp.111-42.

³⁰ Waar Raynaud zich minder om bekommerd heeft, is de weinig verheven rol, die Aristoteles speelt als de verliefde dwaas, die door Phyllis als een dier bereden wordt: het waarschuwend voorbeeld van de *amor carnalis*. Vanaf de late dertiende eeuw is hij veelvuldig op deze manier afgebeeld.

Lexikon des Mittelalters (<http://www.brepolis.net/lexma/index.asp>), vol.1, Col.947-8 (geraadpleegd 11 juni 2004).

wakkere geest, zoals hij in de Amsterdamse Aristoteles voorgesteld wordt, is visueel nooit op hem van toepassing geacht, al schreef hij verschillende keren over slaap en slape-loosheid, over dromen en droomvoorspellingen. Op welke – in de Middeleeuwen ongelezen – tekst is deze *alarum-device* dan wel gebaseerd?

Deze vraag stelde ik Frans Janssen enige tijd geleden, en hij herkende de bron ervan zonder aarzelen. Hij zocht het nog even na, maar kon me nog dezelfde dag bevestigen: Diogenes Laërtius verhaalt in boek 5 van zijn *Levensbeschrijving van filosofen* over Aristoteles:³¹

Er wordt gezegd dat er een groot aantal etensborden die hem hebben toebehoord, gevonden is en dat Lycon vermeldde hoe hij baadde in een bad van warme olie en die olie daarna verkocht. Sommigen vertellen dat hij een zak met warme olie op zijn borst placht te leggen en dat er, als hij ging slapen, een bronzen bal in zijn hand werd gelegd met een bord eronder, opdat hij, als de bal uit zijn hand in het bord zou vallen, door het geluid daarvan weer gewekt zou worden.

Diogenes Laërtius, een filosoof die ergens in de eerste helft van de derde eeuw in Griekenland leefde, schreef zijn *Vitae de clarorum philosophorum* in het Grieks op basis van verschil-

³¹ Diogenes Laërtius. *Leven en leer van beroemde filosofen* vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door R. Ferwerda (Amsterdam 2000), boek V, 10, pp.186-7. De Latijnse vertaling is direct naast de Griekse tekst te vinden in *Diogenis Laërtii de clarorum philosophorum* [...] C. Gabr. Cobet [...] Parisiis 1878, p.114: 'et quum se ad quiescendum componeret, aeream sphaeram tenere in manu pelvi subjecta, eo consilio, ut quum dormientis manu excussa sphaera in subditum (11) aereum vas incidisset, sono illius expergefieret'.

Geurs noemt Laërtius ook in haar artikel (Geurs en Biemans, art.cit. (n.1), p.187), maar vermeldt helaas niet dat Frans Janssen de bron verstrekte.

lende bronnen; welke dat waren is hier niet van belang.³² De Griekse tekst was in het westen vrijwel onbekend, en de eerste Latijnse vertaling uit de twaalfde eeuw vond weinig weerklank.³³ Het was Ambrogio Traversari (1389–1439) die met zijn autoritatieve vertaling Laërtius voor het voetlicht bracht, en de eerste gedrukte versies die tenslotte voor een wijde verspreiding zorgden. Opmerkelijk daarbij is dat alle incunabelen van Diogenes' *Vitae* in Italië zijn gedrukt: Rome (Aelius Franciscus Marchisius 1472), Venetië (Nicolas Jenson 1475), Brescia (Jacobus Britannicus 1485), Bologna (Jacobus de Ragazonibus 1495) en opnieuw Venetië (Bonetus Locatellus voor Otavianus Scotus 1490; Peregrino Pasquale 1493; Philippus Pincius voor Benedictus Fontana 1497). In korte tijd verschenen er vanaf 1480 ook negen drukken van de Italiaanse vertaling. Kortom: binnen een korte spanne tijds werd Laërtius over heel Italië gelezen.³⁴ Dat het verhaal van de waakzame Aristoteles in de Amsterdamse *Ethica* door Attavante juist in deze tijd in Noord-Italië voor het eerst in beeld gebracht werd, is in dit licht begrijpelijk en bijna vanzelfsprekend.

³² *Diogene Laërce Vies et doctrines des philosophes illustres*, ed. M.-O. Goulet-Cazé (Paris 1999) geeft overvloedige informatie en literatuur. Hetzelfde geldt voor de editie van Ferwerda, op.cit. (n.31), pp.7–12.

³³ T. Dorandi, 'La tradition manuscrite', in: Goulet-Cazé, op.cit. (n.32), p.33–8. T. Dorandi, 'La versio latina antiqua di Diogene Laerzio et la sua recensione nel Medioevo occidentale: Il Compendium moralium notabilium di Geremia da Montagnone e il Liber de vitae et moribus philosophorum dello ps. Burleo', in: *Documenti e Studi sulla Tradizione Filosofica Medievale*, 10 (1999).

³⁴ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (n.14), nrs.8378–84 (Latijn); 8385–94 (Italiaans). Over Traversari en zijn Latijnse vertaling, opgedragen aan Cosimo de' Medici: Stinger, op.cit. (n.7), pp.33–4, 70–9, 112–3, etc.; over de persoon Traversari: G. Clarke, 'Ambrogio Traversari: artistic adviser in early fifteenth-century Florence', in: *Renaissance Studies*, 11 (1997), pp.161–78.

Het motto op de muur

De tweede vraag betreft de tekst op het bord aan de muur, die iets met de slapende Aristoteles te maken zou moeten hebben. Daarover kunnen we helaas kort zijn. Deze is niet eerder in verband gebracht met de Griekse filosoof, erger nog, ook nu niet. Hoeveel mooie uitspraken Aristoteles ook over Slaap heeft gedaan, juist deze komt in de indices op zijn werken niet voor, en ook via andere wegen heeft niemand hem kunnen vinden.³⁵

Diogenes Laërtius bleek evenmin een relatie met de spreuk op de muur te hebben: in zijn *Vitae* komt de tekst niet voor, in illustraties van handschriften niet, en in de gedrukte versies evenmin.³⁶ En Johannes Argyropoulos, de Byzantijnse vertaler? Ook hij niet, althans, in zijn recentelijk gepubliceerde werken is geen toespeling van deze aard te vinden.³⁷

Als laatste mogelijkheid is er Vittoria Colonna, de befaamde dichteres zelf. Had zij een motto, hebben slaap en leven iets met haar persoonlijke omstandigheden in deze jaren te maken gehad, is er een verband te leggen met de dood kort ervoor, in 1516, van haar jongere broer Frederico?³⁸ Haar latere *Rime*, haar *Corteggi* doen er het zwijgen toe, en Michelangelo's schitterende *Sogno* voor Vittoria dateert

³⁵ Ik dank met name Chris Heesakkers (Amsterdam-Leiden) en Arpad Orbán (Utrecht) voor hun uitgebreide zoektocht, hun bewonderenswaardige volharding en hun grote vindingrijkheid.

³⁶ Sander, op.cit. (n.13), nrs.2423–32. Afbeeldingen van Laërtius' miniaturen in: Stinger, op.cit. (n.7), figs.3b (Florence, Bibl. Laur., Plut.65, 22, f. 1r.), 6a–b (incipit en colofon van Florence, Bibl. Laur., Plut.65, 21, het presentatie-exemplaar voor Cosimo de' Medici).

³⁷ K. Müllner (ed.), *Reden und Briefen Italienischer Humanisten* (Vienna 1899; repr. H. B. Gerl, München 1970), pp.xviii–xix, 3–57.

³⁸ S. Corsi, 'Zur biographie Vittoria Colonnas', in: Ferino-Pagden, op.cit. (n.2), pp.18–21.

van 1533, zestien jaar later. Dat laatste vooral is jammer, niet alleen vanwege de titel, maar ook omdat de tekening van Michelangelo steeds geïnterpreteerd is als een 'allegory of the Human soul awakened to virtue from vice', een passende gedachte bij het lezen van de *Ethica*.³⁹

Een gedragscode van een wijze en prudente hoveling?

Ik denk dat na deze lange en vruchteloze zoektocht een enkele speculatie geoorloofd is over de mogelijke betekenis van de openingsminiatur met het zo slaapvijandige motto. Het definitieve antwoord op die vraag moet wachten tot de volgende bundel voor Frans Janssen.

Aristoteles wordt hier niet eenvoudig als auteur voorgesteld in de klassieke pose van een filosoof. Maar in welke rol treedt hij hier op? Aristoteles codificeerde in zijn *Ethica* een deugdenleer. Een redelijke veronderstelling lijkt te zijn dat het boek als een vorstenspiegel is bedoeld voor Vittoria Colonna en dat Aristoteles, als opvoeder van Alexander de Grote, hier als een bejaarde wijze hoveling is afgebeeld. Wijsheid komt met de jaren. Steun voor een dergelijke gedachtegang is te vinden in Baldassare Castiglione's beroemde *Il Cortegiano* dat tussen 1508 en 1518 geschreven was, maar nog niet in druk verschenen. Castiglione en Vittoria kenden elkaar sinds hun kinderjaren.⁴⁰ Vittoria kreeg in 1524 een manuscript van *Il Cortegiano* van hem te leen en prees hem in een brief uitbundig. Castiglione was onaangenaam verrast

³⁹ M. Ruvoldt, 'Michelangelo's Dream', in: *The Art Bulletin*, 85 (2003), pp. 86-113.

⁴⁰ Baldassare Castiglione, *De hoveling*, trad. J. Hoeksma en A. Zijderfeld (Zutphen 1930), pp. xxiv-xxv. Recente Nederlandse vertaling door A. Haakman, Baldassar Castiglione, *Het boek van de hoveling* (2e druk, Amsterdam 2000).

Met dank aan Evert van Uitert, die graag overal over meepraat.

toen zij tegen de belofte in een deel van het manuscript had laten overschrijven, zo schreef hij in zijn opdracht aan Don Michel De Silva.

Aristoteles komt verschillende keren ter sprake in *Il Cortegiano* (Boek I, paragrafen 25, 43 en 47 en in en Boek IV de paragrafen 47, 48 en 49). Daar staat ondermeer dat de hoveling de leermeester van een vorst moet zijn. Aristoteles en Plato zouden de naam van volmaakte hoveling niet hebben versmaad. De vraag is nu welke deugd hier door Aristoteles verbeeld wordt. Naar mijn idee is het de Prudentia of wat in de *Ethica* ook de praktische wijsheid (Phronesis) wordt genoemd. Deze rationele deugd komt vooral bestuurders van huishoudens en staten te stude en maakt het mogelijk de waarheid te onderkennen in zaken die menselijk goed en slecht zijn. Het bezit van Prudentia is begerenswaardig niet om een goed mens te zijn, maar er een te worden. Prudentia en morele goedheid maken een volledige ontplooiing mogelijk en daarmee het bereiken van het hoogste doel: geluk. Dat is volgens Aristoteles te bereiken door het cultiveren van het contemplatieve leven. Contemplatie is dus het hoogste doel van activiteit, omdat het intellect ons voornaamste vermogen is dat tevens het meest continu kan werken. Want, zegt Aristoteles, we kunnen over intellectuele problemen meer ononderbroken denken dan we enige vorm van fysieke actie vol kunnen houden. Deze wakkere werkzaamheid, die niettemin zo moeilijk valt vol te houden (*Ethica* Lib. X, cap. 7), lijkt hier door Aristoteles te zijn verbeeld.

Van de zeven kardinale deugden in de rand rond de openingsminiatur van de Amsterdamse Aristoteles zit Prudentia, met slang in de hand, in de linkermarge. Mocht de meester wakker worden, dan kijken ze elkaar recht in de ogen.

Summary

The manuscript xv D 6 of the Latin *Ethics* by Aristotle, as early as the late sixteenth century at the University Library of Amsterdam, was signed and dated by the scribe and calligrapher Ludovico Arrighi in Rome, 1517. Other famous names connected to the book are the two illuminators Vante di Gabriello di Vante Attavanti (Attavante in short) and Matteo da Milano, and the most likely dedicatee Vittoria Colonna. Although known because of these protagonists of Renaissance Italy, the manuscript has yet some features to be discovered: the author of the Latin version of the *Ethics*, and the iconography of its opening miniature.

Aristotle's *Ethics* were known in the Medieval West through various translations, the ones by Robert Grosseteste (c.1246) and Leonardo Bruni (c.1416) being the most widespread. Arrighi, however, preferred the recent version by Johannes Argyropoulos, a Byzantine émigré whose teaching career in Italy embraced Florence, Milan and Rome. Of Argyropoulos's three different *redactiones*, the last one (*redactio* c, c.1478) survives in only one other manuscript (its presentation copy dedicated to Pope Sixtus IV), but was printed over and over again since the late 1480's. The Amsterdam Aristotle contains *redactio* c. It seems likely that Arrighi transcribed it from a printed edition rather than from the copy presented to the Pope.

The opening miniature shows the author sitting at his desk, his eyes closed. His head is resting upon one hand, in the other he keeps a small bronze stick with a celestial globe attached to it. Underneath the globe, on the floor, stands a large basin filled with water. If Aristotle would fall asleep, he would loose hold of the stick, the globe would fall into the basin and the noise would wake him up again. Above his

head is a large board with the text 'QUOD SOMNO ERIPITUR DATUR VITAE'. Both the alarum device and the motto have not been related to Aristotle in Western art before.

When I asked Frans Janssen, he knew at once the source of the ball falling into the basin: Diogenes Laërtius. The alarum device was known in classical literature as being part of the topos of the ever-active Alexander the Great. It was the late-classical philosopher Diogenes Laërtius who, in Book 5 of his *Lives of the Philosophers*, related it to Aristotle. Diogenes was not known in the West until Ambrogio Traversari translated his *Vitae* into Latin in the mid 1420's. Traversari's work became in vogue, and from 1472 onwards numerous printed editions followed of both the Latin and the subsequent Italian translations. Therefore it is easy to understand why this iconography has been represented in the Amsterdam Aristotle for the first time.

The motto proved impossible to be traced. It ought to be related to the author of the *Ethics*. However, it is not, since Aristotle never said anything like it, nor did Diogenes Laërtius, nor Argyropoulos, Traversari or Vittoria Colonna. We must conclude that it was an ad-hoc device, which might originate from the humanistic milieu around Vittoria and Baldassare Castiglione.